

Г. В. Папакін
кандидат історичних наук
Державний комітет архівів України
м. Київ

ФАМІЛЬНІ АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛИБОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ У XVII і XVIII ст. ТА ЗБІРКА СКОРОПАДСЬКИХ

Протягом існування незалежної, потім напівсамостійної, згодом автономної України (Війська Запорозького обох сторін Дніпра, Гетьманщини, Малоросії) у XVII–XVIII ст. її провідна верства – козацька старшина, українське шляхетство – накопичила чималі джерельні скарби, які стали основою її фамільних архівів.

З цього приводу у дослідженні відомого історика О. Лазаревського з історії українських фамільних архівів, вміщеному як передмова до першої в Україні спеціальної збірки документів “Сулимовський архив”, зокрема, відзначалося: “Обрацаюсь к прошлому столетию [XVIII – Г.Л.], мы видим несомненную заботливость предков наших о сбережении всякого рода ”шпаргалов”, накапливавшихся в их домашних архивах; то же явление мы замечаем и относительно XVII века...”¹

Якщо перша думка не викликає заперечень, то із заявою відомого знавця тогочасних архівів щодо архівалій XVII ст. погодитися важко. Документи всіх відомих від XIX ст. фамільних збірок української старшини не сягають далі 1650-х років. До речі, це мав визнати і Лазаревський, стверджуючи: “Об архивах, которые бы заключали в себе бумаги хотя второй половины XVII века, нам не приходилось слышать...” і далі, перераховуючи ряд українських старшинських родів (Апостолів, Бороховичів, Гамаліїв, Левенців, Рубців, Свічок, Томарів), відомих з того століття, риторично запитав – де ж нині їхні архіви? На його гадку, вони, безперечно існували, але були втрачені пізніше, хіба не у XIX ст.²

Нам здається, що варто замислитися над іншим – а чи взагалі могли зберегтися фамільні архіви української еліти попередньої епохи в умовах формування такого суспільного прошарку протя-

гом Української революції середини XVII ст.? Адже ми знаємо, що Державний архів Війська Запорозького (Гетьманської козацької держави) був заснований Богданом Хмельницьким лише 1648 р. Не раніше почався і процес формування козацької старшини як основного державотворчого елементу. Грунтовні дослідження старих і сучасних істориків, зокрема О. Лазаревського, В. Модзалевського, В. Липинського, В. Кривошеї, А. Луценка, В. Панащенко тощо, доводять, що козацька старшина походила генетично від таких соціальних станів старого суспільства: реєстрового козацтва, шляхти – нащадків руських боярських та князівських родів, а також міщан і православного духовенства. Питома вага цих прошарків у новій еліті була різною, але можна говорити про реальну можливість існування фамільних архівів у XVI – першій половині XVII ст. лише в тих осіб, які мали у Польсько-Литовській державі шляхетський статус. Доводити це не потрібно, адже зрозуміло, що власний архів могла мати людина передусім письменно, а найголовніше – така, яка мала що зберігати в цьому архіві, тобто володіла певною кількістю родинних архівалій, потрібних у повсякденному житті. Прикладом, важко вести мову про значні фамільні архіви купців Скоруп та Томарів, священників Самойловичів тощо. Ми можемо припустити існування в першій половині XVII ст. певної, хоча і дуже обмеженої кількості фамільних архівів тільки української старшини шляхетського походження.

Але всі припущення дуже складно підтвердити практично. Доводиться констатувати той історичний факт, що наприкінці XVIII ст., коли питання доведення шляхетного походження старшини у зв'язку з оформленням родословних дворянських книг стало руба, *жоден* з українських родів не зміг представити правдивих фамільних документів навіть від початку XVII ст., не кажучи вже про попередні віки. Причому йшлося не стільки про нову старшину, щодо якої приналежний до неї ж Ф. Ширай влучно висловився: “да и прочии в Малой России не князя в своих породах”, але й про дійсно шляхетські родини – “рожоних панів” Борковських, Борозднів, Рубців, Скоропадських, Сулимів та ін. У своєму дослідженні історії найстаріших дворянських родів Чернігівщини (на жаль, лише одній частині, присвяченій восьми родам), О. Лазаревський виділив лише фамілії Бакуринських, Борозднів та Бутовичів як таких, що володіли маєтностями до 1648 р.; з їх числа Бороздни з 1620-х років. мали численні ґрунти, проте вже у XVIII ст. жоден з представників цих фамілій не зміг надати достеменних документів про це, а дослід-

ник підкреслив, що користувався для встановлення родословних іншими архівними зібраннями³. Нагадаємо також, що у складі сучасного архівного фонду “Чернігівське дворянське депутатське зібрання” Держархіву Чернігівської області найстаріший документ з представлених свого часу старшиною датується тільки 1661 р.⁴ Пояснити цей факт можна тільки одним: повною відсутністю відповідних фамільних архівів, де б зберігалися грамоти польських королів та інших государів про військову службу й земельні володіння шляхетних предків.

Опосередковане підтвердження цієї думки можна бачити у колективній відповіді малоросійського шляхетства на вимогу імперської влади ще до видання “Маніфесту про вільність дворянську”, у 1762 р., подати поіменні списки осіб шляхетного походження в Україні: “...а между тем были войны и разорения Малой России, как то шведская и турецкая, то в тогдашнее время и привилегии, в кого з фамилий и на города и местечка малороссийские так как и на Кременчук на урядах имелись и списки о шляхетстве, ежели были, могли пропасть да и иметь оных списков по вышеписанной малороссиян и шляхты едности и общем пользовании высокомонаршою милостию при одних правах и волностях, нужды не было, зачем теперь и повеленных привилегий на шляхетство по фамилиям разве самого малого числа, представить не можно...”⁵ Дещо подібне стверджував і анонімний автор “Истории Русов”, розповідаючи про проведення Рум’янцевського опису 1765–1768 рр. Комісіонери-росіяни вимагали від старшини писцових книг та царських грамот, але “только немногие имели на то подтверждения царския по их желаниям и случившимся нарочитым оказиям, то и представлены от всех владетелей универсалы гетманские и декреты судовые; но их сначала считали за пашпорты или покормежныя, и не много что за свидетельства обыкновенныя...”⁶. Тут засвідчена не лише необізнаність росіян у номенклатурі українських архівних документів, але найголовніше – відповідні лакуни у фамільних архівах. Іншими словами, намагаючись відстояти свою національно-станову окремішність в умовах посилення інтеграційного тиску та остаточного уконституювання загальноімперського “благородного сословія”, козацька старшина тоді підкреслювала практичну відсутність в її фамільних архівах документів XVII і попередніх століть, передусім індивідуальних привілеїв польських королів та грамот російських царів, оскільки в їхньому зберіганні на той час “нужды не было”. Більш того, іноді і небезпечним здавалося утримання таких доку-

ментів у своїй оселі. Так, 14 серпня 1657 р. під час перебування у Москві Павло Тетеря, невдовзі перед тим разом з Іваном Виговським та його родичами пожалуваний московським царем боярським званням і маєтностями в Україні на вотчинних правах, дуже турбувався про те, щоб ця інформація не поширювалася серед інших старшин: "про то и гетман Богдан Хмельницький не ведал; а только де в Войске сведают...их всех тотчас побьют..., а в Войске Запорожском им ничем владеть нельзя". Крім того, сам він попросив від царя нову грамоту на м. Смілу, писану вже на пергаменті (харатії), оскільки попередня така грамота на папері "была у него схоронена в земле, опасаясь разорения, и попортилась"⁷. Очевидно, що все ж таки Павло Тетеря більше боявся не розорення, а небажаного оприлюднення царської грамоти і волів краще згноїти її, ніж тримати при собі, у власному архіві, оскільки до свого прохання додав: "а в Войске де про то не заявлено ж". Лише згодом і дуже повільно ситуація почала змінюватися. Коли 1665–1666 рр. гетьман Іван Брюховецький отримав боярство, а 12 полковників та генеральних старшин – московське дворянство та відповідні вотчинні права, це теж викликало рішучий протест інших козаків: "Новые дворяне не только не смели чваниться своим привилегированным положением, но делали вид, что нисколько им не дорожат...". Разом з тим, Лазар Горленко, один з тих дванадцяти, вже не мав ховати жалувану грамоту в землі, а спокійно зберігав в своєму архіві⁸.

Цілком зрозуміло, що потреба мати фамільний архів викликана не лише і не стільки усвідомленням значення таких джерел для історії, скільки досить утилітарною необхідністю постійно тримати під рукою документи, що засвідчували походження старшинської родини, її відповідні майнові й станові права. Сучасна дослідниця української еліти другої половини XVII–XVIII ст. В. Панашенко датує 1654 роком початок процесу формування економічних підвалин елітарного становища старшини, а отже і накопичення в фамільних архівах юридичних актів, пов'язаних із земельними володіннями: "Не задовольняючись пожалуванням земель під обов'язок військової служби, козацька урядова старшина прискореними темпами розпочала закріплювати за собою гетьманськими універсалами та царськими грамотами спадкові володіння, одержані на ранг землі, села і містечка, скуповувати орні землі, угіддя, ліси, ставки тощо"⁹.

Саме ця дата блискуче підтверджується іншим конкретним прикладом. Чернігівська козацька старшина, яка у другій половині

XVII ст. тимчасово потрапила під юрисдикцію Речі Посполитої у складі шляхти новоствореного Чернігівського староства, також отримувала підтвердуючі документи на свої маєтності – але від польського короля, і це найперші документи відомого Сулимівського архіву (королівські грамоти 1659–1663 рр.). А коли Федору Сулимі, сину страченого у Варшаві 1635 р. козацького гетьмана Івана Сулими, 1677 р. знадобилося підтвердити право на маєтності батька, він не знайшов необхідних документів і мав виставити двох свідків подій першої половини століття: “Теди вынайдени Мисько Харченко и Андрей Ветченко, мужеве барзо в летех подейшлие, по сумленню старости своей визнали, же ще на початку, як ся садила Баришовка, тогда тое все положення, где тие села осели, Сулиминци, Лебедын и Кучаков, надал пан Жолковский Ивану Сулиме, в заслугах, у вечность, аби себе там сколько мог и хотел осадыв людей, ку своему подданству”¹⁰. Слушно нагадати, що саме Сулимів О. Лазаревський відніс “к числу тех немногих малороссийских фамилий, известность которых относится к первой половине XVII в.”, разом з тим вказуючи, що відомості про земельні володіння Сулимів на Чернігівщині сягають попереднього століття, принаймні 1587 р.¹¹ Так само останньою чвертю XVII ст. датуються документи іншого, одного з найстаріших фамільних архівів – Забілінського. Його засновник, генеральний обозний Петро Забіла (1580–1689) походив зі старовинного шляхетського роду, і навіть сам був “адміністратором добр королівських” у Борзні у першій половині XVII ст. Але найстарішим документом архіву описаний тестамент П. Забіли з 1680-х років.¹²

Ми не намагаємося довести, що в Україні XVI – першої половини XVII ст. взагалі не існували архіви історичних українських родів, які згодом увійшли до складу “малоросійської шляхти”. Навпаки, нам добре відома інформація про те, що, прикладом, 1620 р. “сини боярські” Рубці на вимогу польських комісарів “показали им грамоты великих князей русских на обширные земельные владения, которые и были утверждены поляками за Рубцами”. Отже, йшлося про очевидну наявність значного фамільного архіву, який вже за півтора десятиліття був знищений московським військом, про що Йосип Рубець записав у міській Стародубській книзі “протест”: “...в январе 1633 года во время неприятельского наступления в г. Стародуб взяты они с семейством в плен, причем именье их движимое, листы комиссарские и привилегии от короля Сигизмунда III, на села и деревни данные, истреблены”¹³. Аналогічним чином, тобто на під-

ставі архівних документів родини, того ж 1620 р. поляками була підтверджена і маєтність “синів боярських” Борозднів – одних з найбільших землевласників Сіверщини¹⁴, але жодна з цих архівалій не збереглася у борозднівських нащадків вже наприкінці того ж століття. Тому нашим бажанням було тільки підкреслити, що практично жоден з цих родів за тогочасних історичних умов не зберіг фамільних архівних збірок, які б були засновані раніше другої половини XVII ст. Іншими словами, доводиться констатувати повну відсутність генетичного зв'язку між архівами українських еліт XVI – першої половини XVII ст. та наступної історичної доби, на відміну від очевидного зв'язку між самими елітами. Крім того, нам здається необхідним підкреслити незбереженість (отже, цілковиту втрату) цих фамільних архівів попередньої епохи.

Таку втрату шляхетських архівів XVI – першої половини XVII ст. в Україні можна пояснити тим вперше сформульованим й описаним відомою дослідницею уявлень та ідей середньовіччя Н. Яковенко соціальним “синдромом перевернутого світу”, що став наслідком Української революції 1648–1658 рр. Його характерною ознакою була абсолютна зміна попередньо існуючої суспільної шкали цінностей¹⁵. Шляхта руського походження, хоча і домоглася врешті офіційного підтвердження своїх прав не лише власним гетьманом, але й польським королем (Зборівський мир 1649 р.) та московським царем (спеціальна жалувана грамота 1654 р.)¹⁶, не зберегла своєї станової окремішності. Як стверджує сучасний історик А. Луценко, “вона, посівши належне місце у владних структурах Війська Запорозького, фактично зреклася свого суспільного положення і вийшла поза межі суспільної моделі Речі Посполитої. Вона перестала бути частиною “народу-шляхти” Речі Посполитої, натомість стала однією з базових складових, з яких постала нова українська елітна верства – старшина Війська Запорозького”¹⁷. Треба погодитися також з В. Панашенко, яка доводила, що “гетьманський уряд не визнавав за колишньою шляхтою якихось особливих прав на її попередні володіння, не робив різниці між окремими групами маєтків – старих панських та нових, наданих старшині, і залишав за собою право вносити зміни в їх розміри, надавати інші тощо”¹⁸.

А якщо так, то не було ніякої побутової потреби у збереженні старих грамот та привілеїв польських королів та великих князів литовських, а, навпаки, слід було подбати про отримання гетьманських та полковницьких універсалів, царських грамот на старі й нові маєтності. Саме з цих актів, датованих не раніше 1650-х років, почи-

наються здебільшого фамільні архіви козацької старшини. Єдиний відомий нам виняток – “Любецькі акти” з архіву Милорадовичів, що датуються від 1637 р., скоріше підтверджують це правило, оскільки не мають прямого відношення до згаданого старшинського роду, а походять з архіву Любецького магістрату.

У наступному XVIII ст. новому суспільному стану треба було багато разів доводити своє право на земельні та інші володіння, особливо під час Генерального слідства про маєтності малоросійським полків (1729–1735), згаданого вище Генерального опису Малоросії (1765–1768), численних спеціальних ревізій та судових процесів. Ще більш актуальним це питання стало протягом останньої чверті того ж століття, коли старшина опинилася перед дилемою: або інтегруватися до загальноімперського дворянського стану, або ж втратити набутий предками соціальний статус, і мала доводити своє шляхетне походження спочатку на губернських зібраннях, а потім перед Герольдмейстерською службою російського Сенату. Моральну важливість такого процесу дуже пристрасно засвідчив Яким Сулима у листі до своїх синів у 1788 р., доводячи неприйнятність занесення роду до 6-ої частини родословної книги: “ібо 6-ою книгою опровергнете происхождение рода, восьмисотлетний перемените на столетний, сделаются обманными весь вывод и документы наши о происхождении рода поданные и недостойными онаго зделаем мы сами себе, в обиду и к вечному сожалению себе и потомкам нашим”¹⁹.

Процес цієї запізнілої апеляції до незбережених документів вже багато разів розглянутий та проаналізований, здається, з усіх боків. Для нас важливо привернути увагу на його архівний аспект, описаний, прикладом, у праці В. Панашенко так: “Українська старшина широким фронтом розгорнула свою діяльність по збиранню доказів для відстоювання свого права на дворянство. Вихідці з середовища православної шляхти стали вишукувати у своїх скринях давні документи. Значна кількість шляхти кинулася за кордон, в Польщу, і накупила собі дворянських дипломів, з допомогою яких зарахувала себе до таких дворянських родин, яких у Польщі і не було”²⁰. Але не зайвим буде підкреслити, що цей архівний аспект евристично-генеалогічної праці нащадків старшинських родів кінця XVIII ст. досі не був професійно проаналізований. Можна хіба згадати думку В. Модзалевського, що вона “возбудила громадний інтерес к прошлому предков и вызвала целый поток “доказательств” о благородстве в Комиссии, учрежденная для разбора прав на дворянское достоинство. Но так как представлением на дворянство преследовалась

определенная цель – добиться записи в родословные книги, – а кроме того, Комиссии, ведавшая этим делом, были мало подготовлены к научной критике представлявшегося им материала, то в делах архивов Дворянских депутатских собраний нередко можно встретить малодостоверные документы и совершенно недопустимья с точки зрения генеалогии, как науки, неточности и ошибки”. Одновременно В. Модзалевский як фахівець відзначав, що “в этих делах можно найти и очень подробные истории фамилий, составленные точно и со знанием дела, по материалам, извлеченным из семейных архивов...”²¹.

На цьому тлі абсолютно нічим не виділяються Скоропадські, які у 1780-х роках подали до нобілітаційної комісії Новгород-Сіверського намісництва відомості про своє старе шляхетство, що йде з Польщі. Як вказувалося у присуді згаданої комісії, очолюваної полковником О. Лобисевичем, Єфросинія та Василь Скоропадські “показали, что род Скоропадских есть действительно из Полши происходящий издревле шляхетского поколения, жителство и пребывание свое имевший в г. Умане, а села и деревни близ онаго; во времена полских королей Владислава VII [насправді Владислава IV – Г.П.] и Яна Казимира прапрадед их Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкого полковником был и при подданстве Малыя России к империи Российской 1654 г., с помянутым гетманом вышед на сраженіи с поляками при Жолтых Водах убит, оставя по себе сына Илію, коего за службы Генералным референдарием над тогочною Україною пожаловано; Илія Скоропадский оставил трех сыновей Ивана, Василя и Павла в малолетстве, которые по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Полшу и тогочную Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимого и недвижимого своего имения с грамотами и дипломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими, но к усугублению всего того и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен...”²²

Як ми бачимо, Скоропадські визнали за краще не шукати, як це робили Сулими чи Скорупи, документи у польських архівах, а наголосити на втраті свого фамільного архіву (назвемо його умовно “уманським”), де знаходилися потрібні наприкінці XVIII ст. документи, зокрема королівські грамоти та дипломи. Проте маємо серйозні підстави для сумнівів щодо його реального існування. Н. Яковенко, яка є великим знавцем історії українських шляхетських родів Волині та Правобережної України XV – середини XVII ст., спеціально дослід-

жувала земельні володіння на Київщині напередодні 1648 р., не знайшла там Скоропадських і на цій підставі оголосила постаті перших двох представників роду “міфічними”, а надані родиною докази шляхетського походження – “кумедними”²³. Якщо з останнім важко погодитися – аргументи Скоропадських були не гіршими, ніж у більшості інших українських нотаблів, то з першим не можна не рахуватися. Так само не фігурують Скоропадські і у найновішому дослідженні В. Кривошеї та В. Орла про українську шляхту напередодні Визвольної війни XVII ст.²⁴ Наші власні розшуки згадок про Скоропадських на Уманщині у першій половині XVII ст. також не мали успіху: це прізвище у будь-якій імовірній формі (Скоропацькі, Скуропацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські) відсутнє у земських та гродських книгах Київщини 1570–1640 рр. Цього не можна уявити собі за умов дійсного проживання родини в Умані напередодні Хмельниччини та особливо володіння нею землями та майном, що безпосередньо впливає з шляхетського статусу. Тому нам лишається визнати, слідом за Н. Яковенко, “уманський період” історії роду Скоропадських легендарним. Таким варто вважати і “уманський архів”, нібито загиблій у 1670-х роках. Разом з тим, ми вже наголошували, що саме шляхетство Скоропадських не викликає сумнівів у більшості істориків; родова пам’ять помилилася у конкретних деталях, але правильно зберегла головне²⁵.

Натомість щодо актів кінця XVII – початку XVIII ст. такого не можна сказати. Навіть якщо врахувати, що первісний склад фамільного архіву Скоропадських практично не дійшов до нас, то в ньому достатньо архівалій цього періоду, а також згадок про їхню наявність у XVIII–XIX ст.

Все це засвідчує факти активного поповнення фамільних архівів української старшини XVIII ст. документами щодо її маєтностей та соціального статусу – власного та предків. Мало не кожен рід вважав за свій обов’язок тримати в скринях оті “шпаргали”, про які згадує провідний історик кінця XIX ст. Він стверджує, що “заботливое отношение к фамильным бумагам их владельцев продолжалось, сколько мы замечаем, до половины настоящего столетия [XIX. – Г.Л.]”²⁶ Потім, за Лазаревським, настав період масових втрат цих історичних джерел, вже не надто потрібних своїм власникам. Але з цього часу власне починається справді наукове дослідження фамільних архівів, яке стало можливим після відкриття доступу до них професійних істориків.

На жаль, таке дослідження не можна вважати завершеним і на

початку ХХІ ст. Цитована вище праця О. Лазаревського досі лишається єдиною узагальнюючою розвідкою з цього питання. Цей сумний, але об'єктивний факт був красномовно підкреслений В. Іконниковим, який у своїй ґрунтовній комплексній монографії “Опыт русской историографии” (К., 1892.— Т. 1, кн. 2.) викладав практично всі відомості стосовно фамільних архівів Лівобережної України за О. Лазаревським, весь час цитуючи його дослідження. Сама ж праця В. Іконникова, що стала грандіозним зводом всієї наявної на кінець ХІХ ст. інформації про корпус усіх видів джерел з історії Росії та її європейських колоній, в тому числі й України, дуже мало доповнює Лазаревського. Єдиним, проте безсумнівно великим доробком В. Іконникова при висвітленні фамільних архівів стало оприлюднення змісту тих документальних зібрань, що з об'єктивних причин лишилися поза увагою його попередника (архіви Попова, Рєпніна, Розумовського, Рум'янцева, а також колекції вчених ХІХ ст., в тому числі самого Лазаревського), і наведення вичерпної бібліографії публікацій з цих документальних зібрань. У нагоді стають і відомості щодо археографічних проектів Г. Милорадовича, П. Скоропадського та П. Флоти.

Разом з тим, варто відзначити той засадничий факт, що В. Іконников вважав документи фамільних архівів дещо другорядним джерелом, виводячи їхнє значення напряду від наявності та кількості в них офіційних актів: “фамильные архивы и библиотеки служат важным, а нередко незаменимым дополнением к правительственным собраниям актов и дел. Некоторые из них не уступают даже в этом отношении последним, сосредотачивая в себе копии, а иногда и подлинники правительственных актов или официальные документы касательно правительственных лиц, принимавших более или менее деятельное участие в судьбах страны”²⁷. Взагалі ж, на його думку, “история должна изучаться по актам”²⁸. Втім, це було лише розвитком висловлених ще О. Лазаревським думок: “Значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накопившие такие архивы”²⁹. Він також визнавав їхню вартість лише для “изучения бытовой истории”³⁰. Іншими словами, історики ХІХ ст. виводили значення фамільних архівів тільки із соціального статусу та державних посад їхніх утворювачів, а в цілому визнавали їхню меншовартісність порівняно з державними, церковними, корпоративними архівними зібраннями і власне не бачили в них будь-яких особливих рис, що суттєво відрізняли їх від інших комплексів документів. Практично

вони визнавали за фамільними архівами лише єдину особливість – фондоутворювачем тут виступала певна особа, а не урядова, громадська, конфесійна чи корпоративна інституція. Не зайвим буде відзначити у зв'язку з цим, що одну з своїх перших праць “Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии” (1868) О. Лазаревський написав, взагалі не звертаючись до фамільних архівів, а тільки за матеріалами дворянського депутатського зібрання, Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. Щодо фамільних архівів історик зазначав, що “они остались для нас неизвестными, за весьма немногими исключениями”³⁰. Лише з часом, практично наприкінці творчого шляху, погляди видатного історика на ці архівні зібрання почали змінюватися, свідченням чого стала підготовлена ним документальна збірка “Любецкий архив гр. Милорадовича” (1898). Невдовзі перед тим О. Лазаревський високо оцінив і фамільний архів Полетик, виділивши як найціннішу його частину приватне листування “как самого Гр. А. Полетики, так и разных членов его семьи, начиная от его отца и братьев и кончая письмами его детей, внуков и разных родичей и знакомых”³¹. На цьому тлі виділяються лише погляди С. Носа, який наголошував на винятковому значенні фамільних архівів та неповторності наявних там відомостей: “Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописных сокровищ, нередко валяющихся в домашней рухляди и хранящих в себе подчас такие драгоценные сведения, каких не найти в официальных хранилищах. Не в одних казенных, но и в частных архивах находятся массы документов, которые обнимают всю внутреннюю минувшую жизнь нашу, сведения о которой у нас так бедны: топографию, экономический быт, медицину народа, обычаи, обычный суд, материалы для изучения украинского слова и проч., и проч.”³². Але, на жаль, ця думка не переважила авторитету відомих вчених.

Із сумом доводиться констатувати, що окреслений вище стереотип практично не подоланий і нині. За ті більш як 100 років, що минули від появи згаданих публікацій, українська архівістика не спромоглася бодай окреслити ту джерельно-історіософську проблему, якою є склад, а також умови виникнення й побутування цього специфічного комплексу архівних документів. Вочевидь це засвідчив начерк про фамільні архіви XVIII ст., вміщений у колективній монографії “Нариси історії архівної справи в Україні”, що вийшла у 2002 р. під загальною редакцією І. Матяш та К. Климової. Хоча слід відзначити раціональне вживання автором начерку О.Г. Сокирко самого терміна “фамільні архіви”, офіційно ще не визнаного, в

цілому розділ справляє враження досить поверхового огляду навіть не наявних документальних комплексів, а тільки меншої частини публікацій з цієї проблеми, до того ж із значними фактичними помилками³³. Автор не спромоглася виокремити специфіку цих архівних зібрань та навіть не ставила перед собою таке завдання. Особливо прикро читати про “збереження у відносно цілісному вигляді” фамільного зібрання Скоропадських. Мабуть, підґрунтям для цього неймовірного висновку автора є факт наявності фонду з такою назвою у ЦДІАК України.

Не кращі справи з теоретичними засадами дослідження питання. Проблема фамільних архівних фондів належить до найнерозроблених в українській археографії. На сьогодні не існує не тільки ґрунтовних досліджень з цього поля, але навіть офіційно прийнятого терміна, що адекватно відбивав би їхні особливості порівняно з іншими категоріями фондів особового походження. Першу спробу позначити саму наявність таких категорій зробили автори термінологічного словника “Архівістика”. Проте, повністю наслідуючи традиції радянського архівознавства, вони виокремили тільки два різновиди цих фондів: родинний (сімейний) фонд та родовий фонд, визначивши їх як сукупність архівних документів, що утворилися протягом життя та діяльності відповідно родини або ж роду³⁴.

На наш погляд, наведені визначення не можна вважати за вичерпні. В них не відбилася та специфіка згаданої категорії фондів, яка змушує наших закордонних колег, зокрема, росіян, поляків та німців, вживати спеціальні терміни (відповідно *вотчинно-поместный архив*, *archiwum podworskie*, *Gutsarhiv*), тобто архівний фонд маєтковий (у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні їх називали ще “поміщицькими”), створений у ході діяльності роду або фамілії землевласників³⁵. На наш погляд, це питання принципової ваги, оскільки засадничою відзнакою цих архівів є наявність значної кількості джерел приватно-правового, господарського та навіть статистико-описового характеру, що не є обов’язковим для інших категорій особових фондів, у тому числі родинних (сімейних) та родових. Інакше кажучи, вміст фамільного архіву є значно ширшим, ніж інформація про родину, рід та його найближче інтелектуальне оточення – тобто того, що містять звичайні особові або ж родинні архіви. Це сукупність документальних свідчень про державну, політичну, громадську і обов’язково господарську активність роду, про його інтелектуальне й побутове життя протягом століть та про досить велику групу інших людей, економічно або ж політично залежних від представників роду, фамілії.

Що ж до конкретної кількості таких фамільних архівів, які були створені у XVII–XVIII ст. і збереглися у XIX, то їхнє існування стало предметом окремого польового археографічного пошуку тогочасних українських істориків – професіоналів та аматорів, серед яких слід назвати передусім О. Лазаревського, М. Маркевича, М. Судієнка, а також М. Бакая, П. Єфименка, О. Марковича, С. Носа, П. Остряньського, М. Стороженка, В. Тарновського та ін. О. Лазаревський у вищезгаданій розвідці перераховує відомі у XIX ст. приватні архіви історичних українських родів: придбану ним самим збірку “Сокирянський архів” Галаганів, Забіл, сосницьких Марковичів (Шабалинівський архів) та іншої гілки цього ж роду (Сварківський архів), відомий Любецький архів Милорадовичів, Рубців, Городищенський архів Ханенків³⁶. Цей список можна доповнити фамільними архівами, відомими нам за іншими археографічними виданнями, здійсненими у XIX – на початку XX ст.: Сулимів-Скорупів-Войцеховичів (Сулимівський і Мотиженський архіви), Стороженків (с. Велика Круча на Сокирянщині). У ґрунтовній джерелознавчій праці В. Іконникова, що з’явилася наприкінці XIX ст., додатково згадуються також архіви Горленків (с. Ярошівка), Лашкевичів (с. Брахлів Чернігівської губ.), Полетик (с. Коровінці Роменського пов. Полтавської губ.), Савичів, Стаховичів (с. Ваганіч Городнянського пов. Чернігівської губ.) тощо³⁷.

Крім того, О. Лазаревський наводить інформацію про те, що XIX ст. ще існували, але вже були розпорошені серед “любителів старовини” фамільні архіви Борозднів, Дуніних-Борковських, Міклашевських (старшої гілки, яка володіла с. Нижнім Стародубського повіту), Кулябок-Корецьких. І вже зовсім ніяких відомостей не вдалося зібрати тогочасним польовим археографам щодо місця зберігання та змісту фамільних архівних зібрань таких дуже відомих українських родів, як Апостоли, Бороховичі, Гамалії, Левенці, Свічки, Томари, сліди яких повністю загубилися вже у XIX ст. Жодних відомостей щодо цих фамільних архівів не маємо ми і нині.

Ми можемо додати до цього списку ще інформацію про існування виявлених іншими польовими дослідниками родових зібрань документів таких історичних українських фаміль: Бакуринських, Богдановичів, Вакуленків/Вакулевичів (с. Малютинець Пирятинського пов.), Велинських, Головнів, Губицив, Гудовичів, Деркачів, Дворецьких, Донців-Захаржевських, Дорошенків (с. Баничі), ще одного архіву Забілів (м. Красний Колядин), Константиновичів, Корсаків, двох архівів роду Кочубеїв (м. Диканька на Полтавщині

та с. Дубовичі на Чернігівщині), Лизогубів, Ломиковських, Лукашевичів, Максимовичів, Мартосів, Мовчанів/Мазараків, Мокрієвичів, Новицьких, Пасеків, Покорських-Жоравок, Полуботків (с. Михайлівка Лебединського пов.), лівобережних Потоцьких, Проскурів-Монтрезорів, Рославців, Скаржинських (с. Круглик), Тарновських (с. Качанівка), Троцин, Туманських, Черняків, Шираїв. На жаль, до нас надійшла лише незначна частина цих фамільних зібрань.

До цього сумного переліку втрачених архівних скарбів ми можемо додати ще фамільні зібрання паперів історичних постатей, які стали відомими вже XVIII ст. – Капністів (з успадкованими документами Полуботків), української гілки Толстих (нащадків гетьмана Івана Скоропадського за жіночою лінією). Ці архіви були втрачені пізніше, вже наприкінці XIX або на початку XX ст. Жорстоко постраждав також архів гетьманської родини Розумовських: розпорошений ще за життя відставного гетьмана між його нащадками за жіночою лінією графом О.С. Уваровим та князем М.В. Рєпніним, а також князем С.М. Воронцовим та іншими спадкоємцями гетьманських маєтків; після смерті гетьмана частково вивезений його сином Андрієм за кордон, перебував у Німеччині та Австрії; лише наприкінці XIX ст. потрапив до Росії, де розійшовся між державним архівом МЗС Росії (нині це сховища Російського державного військово-історичного архіву і Російського державного архіву давніх актів) та приватним зібранням О. Васильчикова (родича О. Розумовського і біографа всієї гетьманської родини).

Протягом усього XIX ст. фамільні архіви української шляхти розпорошувалися, втрачалися, змінювали господарів та свої місця перебування. Тому значна частина збірки генерального підскарб'я А. Марковича у першій чверті XIX ст. потрапила до його онука, згодом відомого історика та збирача старовинних документів М. Маркевича, в с. Турівку Прилуцького повіту Полтавської губернії³⁸. Міграції документів траплялися через міжродинні шлюби, передавання права власності на маєтки. Достатньо нагадати, що до архіву Головнів потрапили документи Гоголів-Яновських, Дорошенків – папери Забілів та Марковичів, Кочубєїв – архіви Герциків, Жученків, Іскрів, Черняків; Милорадовичів – документи Полуботків, Туманських, Чернишів. Оскільки процес інкорпорації української шляхти до складу імперського дворянства Росії наприкінці XVIII ст. виявився доволі складним, найактивніша частина лівобережного панства почала збирати архівалії, дотичні не тільки історії власного роду, а більш універсального змісту. Таким чином, у фамільних архівах, сформованих, зокрема,

М. Берлінським, В. Ломиковським, Я. Марковичем, М. Милорадовичем, В. Полетикою, А. Чепую та іншими, опинилися гетьманські універсали, дипломатичне листування, службові записки, що вилучалися з усіх доступних їм архівосховищ. Мета цього збирання була як суто утилітарна – допомогти доведенню дворянських прав окремих нащадків козацької старшини та всього цього суспільного стану в цілому, так і високо патріотична – прислужитися національній історії. Фактично накопичення архівних джерел Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. у своїх архівах перетворилося для таких людей на справу всього життя³⁹. Сам В. Полетика, зокрема, відповідаючи 1812 р. різко негативно на пропозицію московського антиквара гр. М.П. Рум'янцева продати свою бібліотеку й архів, писав: “Собранные же с великим трудом и старанием отцем моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым [врятованим від пожежі 1771 р. на Василівському острові Санкт-Петербурга – *Г.П.*] относятся по большей мере к малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом”⁴⁰.

Іншою характерною ознакою цього століття стала поява на українських теренах приватних архівів росіян – високопосадовців імперської адміністрації та спадкоємців маєтностей українських родів; ці архіви також згодом перетворилися на фамільні архівні зібрання. Перш за все, мова йдеться про графа П.О. Рум'янцева-Задунайського, після скасування гетьманату в другій половині XVIII ст. фактичного повноправного правителя Малоросії (тобто Чернігівщини й Полтавщини). Його архів, що носив статус “військово-похідного” і містив документи адміністративної діяльності фельдмаршала в Україні, за життя графа зберігався в його чернігівському маєтку с. Ташанах. Спадкоємець Рум'янцева князь М.П. Голіцин вже у XIX ст. передав архів Генеральному штабові (нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві)⁴¹. Проте частина паперів П.О. Рум'янцева була свого часу скопійована українськими археографами і в складі їхніх документальних колекцій залишилася в Україні.

Засновником іншої значної архівної збірки у м. Яготині на Полтавщині став не менш впливовий діяч катерининської епохи М.В. Рєпнін, чий нащадок М. Г. Рєпнін-Волконський до того ж на початку XIX ст. став Малоросійським генерал-губернатором. Завдяки тому, що дружина М.В. Рєпніна була онукою К. Розумовського, сюди потрапила частина гетьманського архіву та книгозбірні, а

також кілька інших архівних колекцій. Цей фамільний архів з цікавими документами XVIII – початку XIX ст. проіснував до 1917 р. і користувався популярністю серед знавців української минувшини. Зокрема, в основному на матеріалах Яготинського архіву була підготовлена монографія О. Васильчикова про родину Розумовських, розвідка М. Стороженка про реформи Рум'янцева в 1764–1780 рр. та багато інших публікацій⁴². Разом з тим, слід згадати й фамільні архіви Олсуф'євих, Пестових, Попових, Рахманових, Строганових тощо. В усіх цих зібраннях досить велику частину документів становили службові папери, пов'язані з посадою фондоутворювача, оригінали або ж копії. Вони значно превалювали над особистими документами цих родин.

Частина фамільних документів була сконцентрована у створюваних протягом всього XIX ст. колекціях істориків (вчених та аматорів), просто любителів української старовини та мистецтва. Такими стали зібрання В. Горленка, П. Дорошенка, Т. Кибальчича, О. Лазаревського, О. Лашкевича, І. Лукашевича, М. та О. Маркевичів, П. Потоцького, К. Скаржинської, М. Судієнка, В. Тарновського. До другої половини XIX – початку XX ст. відноситься створення архівної збірки Скоропадських, куди разом з документами цієї родини потрапила також значна кількість паперів споріднених родів Міклашевських й Кочубеїв.

Перша світова війна 1914–1918 рр., події Української революції та пов'язаної з нею громадянської війни 1917–1921 рр. призвели до руйнації як господарств землевласницької еліти, так і масового нищення її архівів. Зараз просто неможливо перерахувати всі ті зібрання історичних документів, що накопичувалися століттями і в 1917–1921 рр. пішли димом. Ось лише кілька прикладів. Значних втрат зазнали родинні архіви на Сумщині, де переховувалися такі цінні історичні документи: в с. Хотені – фамільний архів Кондратьєвих, заснований ще полковником Сумського слобідського полку Г. Кондратьєвим (з документами XVII–XVIII ст.), у с. Михайлівці (маєтку Капністів) – частина фамільного архіву Полуботків з документами початку XVII ст., у Писарівці – архів Савичів з паперами від 1672 р.⁴³ В інших місцевостях України становище було значно гіршим, і циркуляр Центрального архівного управління УСРР про врятування “поміщицьких архівів”, виданий у квітні 1926 р.⁴⁴, вже нездатний був переломити ситуацію на краще. А невдовзі стало і політично небезпечним опікуватися зберіганням та описуванням архівів дореволюційної панівної верстви.

Те, що маємо зараз у складі Національного архівного фонду, – лише мізерні залишки колишніх значних фамільних архівів представників української еліти XVIII–XIX ст.

У своїй публікації О. Лазаревський докладно проаналізував видовий склад існуючих на той час і відомих йому фамільних архівів, виділивши в них дві основні великі категорії документів: акти юридичного характеру, що доводили права на земельну власність, і “частная переписка родичей и приятелей”. На наш погляд, до цих двох основних видів приватно-правових документів слід додати ще документи про громадську і службову діяльність представників української еліти. Йому ж належить спостереження відносно того, що складовою частиною архіву нерідко були і книги копій оригінальних документів, передбачливо знятих на випадок втрати оригіналу або ж у випадку, коли фамільна спадщина (в тому числі родинний архів) розподілялася між кількома нащадками. Оригінал документа (як правило, йшлося про акти на земельну власність) отримував старший спадкоємець, а інші задовольнялися копіями. Разом з тим, вони зберігали за собою і певні права щодо користування оригіналами документів за твердо визначеною процедурою, описаною докладно в мировій угоді між удовою генерального судді Івана Черниша Євдокією, пасербицею гетьмана Івана Скоропадського, та її пасинком І. Чернишом: “Жалованная грамота на маетности, хочай по силе полюбовного нашего договора и остается при ней мачихе моей и сынах ея, однако же она, мачиха моя, за руками своею и сыновею своих, копию дать мне должна с таким обязательством, что когда я и по мне дети мои возтребуют подлинной, то она мачиха моя и по ней сыны ея, а мои братья должны будут оную подлинную отдавать по первой присылке без всякой отговорки, под опасением за неприсылку штрафа, а я и по мне дети мои за оною грамотою писать к ней мачихе моей и по ней до сынов ея и присылать известного и верного человека с прописанием его и его имени, что оному человеку в дачи той грамоты можно верить и тот бы в приеме оной расписывался, которую грамоту я и по мне дети мои знову должны возвратно к ней, мачихе моей, и сынам еи присылать, и она и по ней сыны ея в получении оной росписку дать присланному повинны”⁴⁵. Іноді для такого виду документів заводилася спеціальна записова книга, що поповнювалася протягом століття (архіви Милорадовичів, Мовчанів, Сулимів)⁴⁶.

Разом з тим, не можна не згадати, що є інші приклади, пов’язані з практикою регулювання користування родинними документами.

Йдеться про неподільне володіння їхнім оригіналами, які за згодою спадкоємців знаходилися лише в одного з них. Так, у маєтку І.М. Скоропадського в с. Локні Кролівецького повіту зберігалися акти на земельні володіння не тільки його власні, а також братів Петра та Якова. На жаль, внаслідок пожежі 1783 р. всі вони були втрачені⁴⁷. Семен Полуботок, син відомого полковника Чернігівського та наказного гетьмана, після повернення всіх родинних маєтків володів ними неподільно зі старшим братом Василем, в якого зберігалися всі оригінальні акти на ґрунти. Характерно, що Семену довелося 1747 р. для отримання копій звернутися до Чернігівського магістрату, який видав йому цілу книгу копій “крепостей” на всі фамільні добра за 1669–1736 рр.⁴⁸

Також досить поширеним явищем було накопичення у фамільних архівах сотенно-полкової та генеральної старшини службових документів, що наочно продемонструвала підготовлена О. Лазаревським збірка “Мотыженский архив”. Ще більше така картина засвідчується складом фамільного архіву Новицьких, в якому збереглася фактично вся діловодна документація канцелярії компанійського полку другої половини XVII ст., яким командував засновник архіву Ілля Новицький⁴⁹. Так само в архіві Донців-Закаржевських опинилися документи канцелярії Сумського слобідського полку XVIII ст. Ми знаємо і про випадки, коли до фамільних архівів потрапляли офіційні документи й іншого рівня: той же О. Лазаревський у передмові до своєї публікації “Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг.”, наголошуючи на винятковому значенні такого офіційного джерела, як діаріуш Генеральної військової канцелярії, підкреслив: “сохранился диариуш за первую половину 1722 г., веденный Николаем Ханенком, и сохранился не в официальном архиве, а в семейном...”⁵⁰. Очевидно, що з приватного архіву походило і продовження цього діаріушу, придбане самим Лазаревським у Чернігові, а наприкінці XIX ст. подароване бібліотеці Київського університету св. Володимира. Тому нам виявляється достатньо обґрунтованим припущення, що службова документація, яка відбивала державну діяльність старшини, була невід’ємною складовою будь-якого фамільного архіву.

Окремо слід згадати про актові книги, що також відкладалися у подібних архівах. Так, склад документів Любецького архіву Милорадовичів говорить про наявність там значної кількості актів м. Любеча, Любецького староства Чернігівського воєводства та Любецької сотні Чернігівського полку, починаючи від XVI ст.⁵¹; в

архіві Свічок теж перебувала якась актова книга за 1699–1718 рр. з території Лубенського полку. Що ж до копій таких актових записів, то вони потрапляли буквально до кожного фамільного архіву, адже наприкінці XVII – у XVIII ст. відбувався дуже активний процес купівлі земель та угідь. Характерним прикладом цього був архів Милорадовичів з уже згаданою книгою копій актових записів Чернігівського магістрату на Полуботківські добра. Ще однією категорією документів фамільних архівів досить часто були описово-статистичні джерела, зокрема ревізькі казки (зібрання Донців-Закаржевських, Головнів, Лукашевичів, Марковичів та ін.). Необхідно особливо підкреслити наявність у деяких фамільних архівах (зокрема, архіві Розумовських) також чернеток матеріалів Генерального опису Малоросії (1765–1768). Цілих п'ять томів перепису сіл Гадяцького та Зеньківського повітів, яким володів і після відставки К. Розумовський, були віднайдені та ідентифіковані М. Бакаєм 1885 р. у с. Хитці Гадяцького повіту Полтавської губернії. На жаль, інші рештки архіву останнього гетьмана дослідник там не знайшов, хоча свого часу, очевидно, вони там були⁵². Думається, на окрему згадку заслуговують матеріали судових процесів, які ніби охоплюються поняттям “акти юридичного характеру”, але є самостійним й досить численним видом джерел. Вони відклалися практично в кожному фамільному архіві, оскільки майнові суперечки були дуже поширеним явищем – як серед родичів та спадкоємців, так і між сусідами⁵³.

Не можна не згадати і таку категорію документів фамільних архівів, як творчі матеріали. До цієї категорії слід віднести приватні щоденники і спогади українських старшин, найзначнішими з яких лишаються щоденники Я. Марковича та М. Ханенка, що охоплюють досить великий історичний період (практично три чверті XVIII ст.). Відомі також щоденники С. Лашкевича й Я. Сулими, щоденник Лизогуба кінця XVIII – початку XIX ст., що зберігався у Г. Милорадовича в його Любецькому архіві, та досить цікаві з психологічно-побутового боку Записки новооскольського дворянина І.Й. Острожського-Лохвицького за 1771–1846 рр.⁵⁴ Окремим різновидом таких документів стали автобіографії, особливе місце серед яких належить власноручному короткому життєпису Г.Г. Галагана. У ньому син відомого полковника Прилуцького, самий наймолодший з усіх лівобережних полковників (отримав уряд у 23 роки) і єдиний з них, котрий добровільно залишив цю посаду, описував свій фізичний та духовний стан, життєві випробування, що чекали на нього⁵⁵. Можна згадати також приватні

короткі літописи, куди окремі старшини заносили не тільки події власного та громадського життя, свідками яких вони були особисто, але також події світової історії минулих століть. Відома принаймні одна така “кроничка”, що її вів Павло Полуботок. Його зять Я. Маркович, побачивши зошит тестя, став продовжувати записи. Так народився відомий щоденник Марковича⁵⁶. Згодом у фамільних архівах відклалися також різні записки, розвідки, полемічні матеріали, що доводили права та привілеї української шляхти й всього народу України. Прикладом можуть бути відомі рукописні збірки А. Чепи з історії України, на жаль, втрачені разом з усім його архівом, що перебував у с. Чепурівка Пирятинського повіту. Тільки щодо одного збірника є відомості про його склад: це виписки з історичних праць (зокрема, М. Стрийковського), копії з королівських привілеїв, гетьманських статей, універсали Богдана Хмельницького, а також “Одиннадцать вопросов о прежнем политическом состоянии Малой России, 94 с.; Разсуждение, по случаю последовавшего из Правительствующаго Сената в Малороссийския казенныя палаты указов об отборе в казенное ведомство подсосудков от купцов, мещан и других званий людей, не имеющих шляхетскаго права, о правах шляхетства, рыцарства, духовенства и козаков малороссийских и запорожских, 98 с.”⁵⁷

Ще одною обов’язковою категорією джерел вже вторинних, створених власниками архіву на підставі інших фамільних документів, ставали родословні, родоводні розписи, генеалогічні схеми. Оскільки без них важко було орієнтуватися у складних родинних зв’язках української старшини, то їх складанням займалися всі роди. Серед опублікованих такого типу родословних, хоча і пізнішого походження, варто згадати “Роспись рода Горленков, составленную по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива князем А.В. Дабижа”⁵⁸. Як правило, в останній чверті XVIII ст. ці розписи поєднувалися з відомостями про службу представників фамілії⁵⁹.

Серед інших рукописних матеріалів, які були невід’ємною складовою фамільних архівів, слід обов’язково згадати пам’ятки релігійного характеру. Одним з них є “Сон пресвятої Богородиці” – апокриф XVII ст., дуже поширений свого часу у Польщі, Україні та інших південнослов’янських країнах, який походить з фамільного архіву Савичів. Описання стану цієї пам’ятки у XIX ст. свідчило про активне користування нею не одним поколінням роду (“утра-

тившая первоначальный цвет, в бумажной клееной обложке, до крайности засаленной и обтертой”⁶⁰).

Характерною особливістю фамільних архівів була присутність серед паперів певної родини категорії документів, визначених О. Лазаревським як “сторонні”, тобто напряду не пов’язані із старшинським родом – засновником архіву. Переважна більшість таких документів торкалася права власності на землю та інші маєтності й успадковувалася разом з цими маєтностями. Тобто однією з умов придбання повного і невід’ємного права на ґрунти, села, млини тощо (“спокійного володіння”) було отримання новим господарем всього комплексу приватно-правових документів на ці маєтності. Таким чином, у складі відомого Любецького архіву Милорадовичів опинилися документи Туманських, Фрідрікевичів та Чернишів.

Фамільний архів Скоропадських на цьому загальному тлі не був винятком. У ньому поступово відкладалися всі архівалії, що відбивали життєвий шлях представників родини. Єдиною особливістю його стало формування від початку не одного, а трьох родинних архівів – окремо у кожного з братів (Івана, Василя і Павла).

Про особовий архів Івана Скоропадського, який очевидно розміщувався у Глухові, де він від 1685 р. мав власне подвір’я, ми не маємо жодних достеменних відомостей. Там повинні були знаходитися оригінали гетьманських універсалів про отримання канцеляристом, полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником Стародубським Іваном Скоропадським пожалувань та закріплення придбань маєтності, наданих Іваном Самойловичем 1676 р., Іваном Мазепою 1687 та 1691 рр., царські жалувані грамоти, найперша з яких датується 1690 р., а остання – 1718 р., відомі нам у пізніших копіях. Землі Іван Скоропадський не лише отримував на ранг та за службу, а й купував, тому в його архіві мали знаходитися також різні купчі, прикладом як найперший з відомих документів такого роду – купча на млин, що знаходився на р. Смечі, у Седнівській сотні, придбаний тоді ще полковим писарем чернігівським Іваном Скоропадським у Леонтія Войцеховича у 1685 р. за “100 талярів личби полской”⁶¹.

Оскільки гетьман не мав нащадків чоловічої статі, його спадщина (в тому числі архівно-документальна) лишилася у вдови Настасії Марківни, а згодом розійшлася по родинях трьох спадкоємців: старшої доньки гетьмана від першого шлюбу з Пелагією Каленик Ірини, за чоловіком Лизогубової; доньки гетьманши від її першого шлюбу з Костянтином Голубом Євдокії, за чоловіком Чернишової,

та єдиної спільної доньки подружжя Уляни, дружини Петра Толстого. Суперечка між Іриною Лизогубовою та її мачухою за гетьманську спадщину, що розгорілася від 1723 р., засвідчила факт перебування “листав крепостных и купчих о земле, которую матка моя [Пелагія Каленик – Г.П.] и дед мой [Никифор Каленик – Г.П.] нажили в полку Черниговском и купили” в Анастасії Скоропадської, від якої Ірина домогалася їхнього повернення⁶². Разом з тим, Ірина мала в своєму розпорядженні “копии данных отцу моему грамот”, які двічі пред’являла для підтвердження своїх слів. Причому в останній раз вона описувала докладно маєтності, передані їй батьком у 1715 р. і на які вона мала “крепости”: “село Івашков с полями и сеножатями; двор шинковий в селе; двор шинковий на шляху; мельница Ялоцкая под городом Черниговом; [...] двор Бобровицкий з угодіями, где винокурня; двор шинковий Коржов в Чернигове; слободка Дроздовца[...] А на сія земли, крепости, которіе я в себе имею, онія в осведетелство предлагаю...”⁶³. Дійсно, до скарги докладалися копії деяких документів: не лише тих, що були частиною Лизогубівської спадщини (універсал Івана Скоропадського від 25 січня 1716 р., його ж лист щодо володіння Семеном Лизогубом сновською греблею), але й царської жалуваної грамоти від 25 січня 1718 р. гетьману, його дружині, дочці Уляні та всім їхнім нащадкам на вічне володіння наданими і купленими маєтностями. Отже, мова йшла про видучення у гетьманші оригіналів архівалій покійного гетьмана.

Втім, вже 1727 р. за указом нового імператора Петра II Малоросійська колегія була зобов’язана “на пожалованные маєтности гетману Скоропадскому данные дипломы и привилегии отобрать, прислать в наш Верховный тайный совет по тому ж немедленно”⁶⁴. Очевидно, що це стало початком кінця архіву Івана Скоропадського, адже після того ми не знаходимо згадок щодо належних особисто йому документів, передусім виданих йому та його родині грамот й універсалів. Єдиний виняток – це досить глуха інформація М. Маркевича щодо успадкованих ним двох скринь з документами гетьмана. Можна здогадуватися, що через Настасію Марківну частина гетьманської архівної спадщини потрапила до її брата Андрія і залишилася в родині Марковичів. На жаль, склад цих архівалій свого часу не був докладно оприлюднений, хоча сам М. Маркевич у 1850 р. склав повний опис свого зібрання. У публікації Я. Щапова описані лише рукописні книги та збірники з колекцій І. Лукашевича та М. Маркевича Російської публічної бібліотеки (колишньої Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна), тобто ф. 152; опис ф. 159

(колекції документів того ж зібрання) досі не опубліковано⁶⁵. У фамільних архівах Лизогубів, Чернишів та української гілки Толстих, склад яких був оприлюднений у XIX ст., документи Івана Скоропадського відсутні. Не віднайдено слідів цих архівалій і в інших відомих нам документальних зібраннях, сформованих протягом XIX – початку XX ст. Ті рештки пов'язаних з ім'ям гетьмана документів, які були виявлені і видрукувані археографами того часу (зокрема, кілька листів Івана Скоропадського із зібрання М. Маркевича, рукописний збірник листів російських високопосадовців до гетьмана, опублікований М. Судієнком 1855 р. і придбаний ним у В.В. Полетики п'ять років перед тим)⁶⁶, не можуть скласти справжнього уявлення про приватний архів Івана Скоропадського.

Практично така ж доля спіткала архів родинної гілки молодшого брата гетьмана – Павла. Останній його нащадок помер наприкінці XVIII ст., і про долю архівалій, пов'язаних з його родиною, відомостей не лишилося. Є лише опосередковане свідчення його онуки Катерини Тимофіївни Скоропадської від 1770 р., коли її брат Костянтин вів судовий процес з Троїцьким Іллінським Чернігівським монастирем за Турійську пуцу й сіножаті. 26 червня вона подала до Чернігівського земського суду “доношеніє”, де доводила наявність в її діда Павла гетьманських універсалів на села Турьї та Бречі, успадковані від колишніх чернігівських полковників Богданова та Ізмайлова. За твердженнями Катерини, ще її батько (невідомо коли) бив чолом на монастир, надавши Генеральному військовому суду відповідні документи⁶⁷. Проте вони, очевидно, у родинному архіві не збереглися, оскільки того ж року монастир справу виграв.

Нам відомо також про зберігання в родині документів сина Павла, бунчукового товариша Тимофія Скоропадського. Це універсали гетьмана Івана Скоропадського 1715 р. про надання Павлу села Ст. Рудня, Генеральної військової канцелярії на підтвердження його військового звання від 31 січня 1739 р. та гетьмана Кирила Розумовського про відставку Тимофія від служби за станом здоров'я від 17 червня 1757 р. Оскільки ці документи широко згадувалися під час нобілітації його сина військового товариша Костянтина Скоропадського, а копії з них відклалися в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то очевидним є факт їхнього перебування в архіві родини. Однак слід підкреслити, що набір документів в архіві спадкоємців Павла був значно скромнішим, ніж в інших Скоропадських, внаслідок чого комісія з розбору дворянства Чернігівського намісництва 1784 р. віднесла цю родину до 1-ї частини

родословної книги Чернігівської губернії, куди включалося “дворянство пожалованное и дворянство до 100 лет”⁶⁸, тоді як онуки та правнуки середнього брата Василя мали потрапити, згідно з присудом аналогічної комісії Новгород-Сіверського намісництва, до 6-ї частини такої ж книги, тобто до числа “древних, благородных родов”. Проте невідомим лишилося як місце перебування цього архіву, так і подальша доля його документів.

Більше пощастило архіваліям, пов’язаним з родинною гілкою середнього Скоропадського, Василя. Оскільки саме він був родоначальником усіх відомих протягом XIX та XX ст. Скоропадських і прямим предком гетьмана Павла, а також завдяки тому, що в цьому роді лишилася певна кількість успадкових ще з XVIII ст. маєтностей, то можна вести мову про практично безперервне існування фамільного архіву протягом XVIII і наступних століть. Нобілітаційний процес 1780-х років засвідчив наявність в родині, не дивлячись на завдані пожежею 1783 р. збитки, значної кількості гетьманських універсалів першої половини XVIII ст., царських та імператорських жалуваних грамот та інших підтверджуючих документів, втрачених пізніше. Вже 1713 р., намагаючись отримати від нового гетьмана (свого брата Івана) підтвердження прав на спадкове володіння селами Локня, Тихоновичі, Охримовичі, Григоровка, слободою Михайлівкою і млинами на річках Бречі, Турьї та Ревні, пожалуваними йому за часів гетьмана Івана Мазепи, полковий обозний Чернігівський Василь представив до гетьманської канцелярії оригінали універсалів на ці ґрунти⁶⁹. Це дозволяє говорити про наявність в нього якщо не справжнього архіву, то принаймні якоїсь документальної збірки, архівалії якої були датовані вже 1688–1690 рр., коли він почав отримувати ґрунти, млини та іншу маєтність за службу й купувати її.

З цього самого архіву згодом був узятий універсал Івана Скоропадського від 25 лютого 1713 р. для представлення московській посольській канцелярії, як додатка до чолобитної полкового обозного на ім’я Петра І. Наслідком чолобитної стала царська жалувана грамота від 7 червня 1718 р. з підтвердженням власницьких прав Василя Скоропадського⁷⁰. Причини його появи були ті ж самі, що й попереднього універсалу: за свідченням російського історика С.М. Соловійова, імператорський уряд цілком серйозно розглядав вимогу ворога Івана Мазепи та Івана Скоропадського Данила Забіли про скасування всіх універсалів на маєтки, виданих не лише гетьманом-“зрадником”, але і його спадкоємцем⁷¹. Отже, Василь Скоропадський намагався отримати такий юридичний документ, який ніхто

не зміг би скасувати. І хоча такі надії були марними, як ми бачили на прикладі гетьманської родини, позбавленої власності після смерті Петра I, внаслідок такого подання, а також інших клопотань його сина Михайла маємо цінні свідчення про склад архіву родинної гілки Василя.

Наведений дуже стислий начерк про фамільні архіви XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні свідчить, що, по-перше, наявність таких зібрань від другої половини XVII ст. була досить поширеним явищем. Важко згадати будь-який значний старшинський рід, який не створював би власної колекції паперів. По-друге, вимальовувалася і очевидна загроза цим зібранням. Вона носила, зокрема, фізичний характер: пожежі, вже згадані вище, що 1771 р. знищили бібліотеку й архів Г. Полетики у Санкт-Петербурзі, 1783 р. – Локнянський архів Скоропадських, інші природні шкідливі фактори (вологість, біологічні шкідники), які знищили чимало цінних архівалій. Так, за свідченням Ст. Носа, на справжній склад паперового мотлоху (“бумажної рухляди”) перетворився архів Забілів у м. Красний Колядин Конотопського повіту Чернігівської губернії, де дослідник з великими труднощами зміг віднайти кілька судових актів Борзенської сотні⁷².

Чималих втрат зазнали фамільні архіви через політичні обставини. Саме вони стали причиною загибелі приватних архівів гетьманів Івана Скоропадського та його попередника Івана Мазепи, а також майже всіх раніших гетьманів. Значної шкоди було завдано архівам багатьох мазепинців – П. Орлика, В. Максимовича та ін. У 1724 р. така ж доля загрожувала архіву Полуботків у зв'язку з репресіями проти останніх українських автономістів. До Чернігова вже був відряджений царський емісар О.І. Рум'янцев для конфіскації всього майна опального наказного гетьмана, і родина спалила останні листи Полуботка; акти на маєтності знищити не наважилися, а тільки відправили подалі, до слобідського маєтку с. Михайлівки. Саме цими причинами деякі дослідники на початку XX ст. пояснювали наявність там архівалій Полуботків⁷³.

Проте очевидно, що більшої шкоди фамільним архівам завдали недбалі нащадки, які не обтяжували себе турботами щодо збереженості цієї частини родинної спадщини. Непоправної шкоди, зокрема, запискам та й усьому архіву Михайла Ханенка завдали його доньки, до рук яких потрапили ці папери після раптової смерті відомого мемуариста 1760 р., коли сини були у військовому поході. Саме доньок звинувачують вчені у фрагментарності знаменитого щоденника (відсутні записи за 1719–1726, 1734–1741 рр.), оскільки сини та онуки

були людьми високоосвіченими і берегли фамільні папери⁷⁴. Часто-густо такі нащадки готові були продати їх бажаячим, не дуже замислюючись, чи справжні це збирачі, чи користолюбні “любители”. Так, онук відомого Г. Полетики Василь 1850 р. звернувся до М. Судієнка з пропозицією придбати дідівську та батьківську документальну спадщину, що зберігалася у Ромнах та с. Коровинці, історичної цінності якої він, очевидно, не уявляв. М. Судієнко дійсно купив частину бібліотеки та архіву Полетик за 2000 руб. і тим врешті сприяв її збереженню для нащадків та оприлюдненню. Іншу частину цього зібрання придбав пізніше В. Тарновський. Значно гіршою була доля тих фамільних архівів, які потрапили до рук описаних О. Лазаревським “любителей”. У кращому випадку потім цінніші документи розпродавалися через букіністів, де той само Лазаревський бачив рештки Нижненського архіву Міклашевських та придбав фоліант сімейних паперів Кулябок-Корецьких⁷⁵, а В. Горленко – якісь папери Скоропадських⁷⁶.

До таких само наслідків призводило подрібнення або згасання родів, коли спадкоємці або нові власники маєтків, здебільшого росіяни, байдужі до української історії, не прикладали зусиль до врятування документів. Так, у с. Хитці, яке від Розумовських перейшло графам Гудовичам, а потім до графині Є.В. Гендрік, наприкінці XIX ст. практично нічого не лишилося з гетьманських архівалій. М. Бакаю лише показали скриню, де колись зберігалися ці документи. На горіщі комори дослідник знайшов тільки п'ять опрацьованих справ; все інше було вщент знищено гризунами⁷⁷.

Не стала винятком і доля фамільного архіву Скоропадських. Протягом всього XIX ст. архівалії цієї родини розходилися між численними нащадками Василя Скоропадського, потрапляли до рук як відомих істориків, так і сторонніх осіб. Коли ж наприкінці XIX ст. Павло Скоропадський розпочав свою подвижницьку працю із відродження фамільного архіву, його старші радники та односторонні повідомляли про винайдення ними родинних архівалій. Так, В. Горленко вказував на наявність старовинних паперів Скоропадських у с. Григорівці, в якогось Ященка, колишнього управителя їхніх маєтків; можливі шляхи пошуку архівалій у Санкт-Петербурзі, у побічного нащадка Скоропадських І.Ф. Романова; в якогось Фененка, одруженого на вдові П.Я. Скоропадського тощо⁷⁸. П. Дорошенко та той само В. Горленко відшукали у збірці рукописів О. Лазаревського документи, що належали генеральному підскарбію Михайлові Скоропадському та його синам: матеріали судової справи проти колишнього гетьмана Кирила Розумовського та міжродинних позовів,

свідчення про навчання синів Михайла Скоропадського у німецьких університетах, шлюбні записи родини⁷⁹.

Історики XIX ст. дуже переймалися збереженням фамільних архівів, лише незначна частина яких (Любецький архів Милорадовичів, Яготинський Репніних та ін.) знаходилася у задовільних умовах. Зокрема, О. Лазаревський визнавав повне видання всіх документів з архівів українських родів найкращим способом їх збереження для прийдешніх поколінь⁸⁰. Але це, звичайно, практично неможливо було здійснити, і наприкінці XIX ст. він із сумом констатував, що “до сих пор бумаг из малороссийских архивов напечатано очень мало...”⁸¹.

Громадська архівна думка дійшла і до необхідності облаштування спеціальних приміщень для таких зібрань. Так, у чернігівській пресі на початку 1880-х років дебатовалася подібна ідея, з якою виступив Г. Милорадович. Він брав на себе половину всіх витрат і зобов'язувався передати до цього архівосховища свій багатющий фамільний архів. Ідею нібито підтримував і міський голова Чернігова В. Хижняков, але їй не судилося здійснитися⁸².

Отже, фамільні архіви лівобережної шляхти XVII–XVIII ст. порівняно з іншими фамільними архівами (польських та російських родин) були унікальним соціально-культурним феноменом суто українського походження. З ліквідацією Гетьманщини вони теж зазнали занепаду. Їхнім підтриманням опікувалася тільки відносно невелика група представників національної еліти – знавців і любителів української історії. Саме вони подвижницьки продовжували зберігання і поповнення фамільних архівів. Очевидно, що їхня історія та подальша доля потребують окремого ґрунтовного дослідження.

¹ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. I.

² Там само. – С. II.

³ *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Вып. 1. – С. 4, 22, 72.

⁴ Путівник Державного архіву Чернігівської області. – 2-е вид. – Чернігів, 2001. – С. 60–61.

⁵ Цит. за: *Лазаревский А.* Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 186.

⁶ История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 257.

⁷ *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8 января 1654 г – 30 мая 1672 г. – М., 1870. – С. 90–92.

⁸ *Дабижка А.* Горленки (Очерк прилуцкой старины)// Киев. старина.– 1887.– Т. 17, № 2.– С. 264–265.

⁹ *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.).– К., 1995.– С.158.

¹⁰ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей.– К., 1884.– С.22.

¹¹ Там само.– С.III–IV.

¹² *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковый товарищ (1665–1703) : Отрывки из семейн. арх. // Киев. старина.– 1883. – Т. 61, № 7.– С. 506–538.

¹³ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.– К., 1888.– Т. 1.: Полк Стародубовский.– С. 395.

¹⁴ *Багалеї Д.* Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского “Описание старой Малороссии”.– СПб, 1891.– С. 47.

¹⁵ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.– К., 2002. – С. 208–220.

¹⁶ Див.: *Щербак В.* Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XVI – середина XVII ст.– К., 2000.– С. 251.

¹⁷ *Луценко А.* Метаморфози української еліти (1569–1649).– К., 2000.– С. 129.

¹⁸ *Панашенко В.В.* Вказ. пр. – С. 16.

¹⁹ Сулимовский архив.– С. 131.

²⁰ *Панашенко В.В.* Вказ. праця.– С. 124.

²¹ *Модзалевский В.Л.* Вступительная статья // Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник.– К., 1993.– С. XVI.

²² ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84–84зв.

²³ *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.– К., 1997.– С. 288.

²⁴ *Кривошея В.В., Орел В.М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).– К., 2000.

²⁵ Див. *Папакін Г.* Засновники роду Скоропадських // Студії з арх. справи та документознавства.– К., 2002.– Т. 8.– С. 87–95.

²⁶ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив.– С. I.

²⁷ *Иконников В.* Опыт русской историографии.– К. 1892.– Т.1, кн.2.– С. 1343.

²⁸ *Иконников В.* Опыт русской историографии.– К. 1892.– Т.1, кн. 1.– С.495. Докладніше див.: *Войцехівська І.* Володимир Іконников. Джерелознавчі студії.– К., 1999.– С. 80–82.

²⁹ *Лазаревский А.* [Предисловие] //Сулимовский архив. – С. VIII.

³⁰ *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии.– Вып.1.– С.3.

³¹ *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // Киев. старина.– 1891.– Т. 33, №4.– С. 102.

³² *Нос Ст.* Место рождения Семена Палия // Там же.– 1882.– Т. 1, № 3.– С. 610.

³³ Нариси історії архівної справи в Україні.– К., 2002.– С. 126–136.

³⁴ Архівістика. Термінологічний словник.– К., 1998.– С.57, 59.

³⁵ Див.: *Polski Słownik Archiwalny.*– Warszawa, 1974.– S. 20.

³⁶ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив.– С. I–II.

³⁷ *Иконников В.* Опыт русской историографии.– Т. 1, кн. 2.– С. 1105–1227 та далі.

³⁸ Отеч. зап.– 1851.– № 2.– С. 328–336.

³⁹ Див. *Мишуков О.В.* “Історія Русів” в контексті доби – першої половини ХІХ ст.– К., 1997.– С. 25.

⁴⁰ *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // Киев. старина.– 1891., –Т. 33, № 4.– С. 106.

⁴¹ Фонды Российского государственного военно-исторического архива : Крат. справ.– М., 2001.– С.

⁴² *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских.– СПб., 1880–1886.– Т. 1–3; *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при графе Румянцеве.– К., 1891.

⁴³ Бюл. ЦАУ УСРР.– 1927.– №2.– С. 37.

⁴⁴ Про поміщицькі архіви. Обіжник ЦАУ УСРР до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР від 15.03.1926 // Арх. справа.– 1926.– Кн. 2/3.– С. 99.

⁴⁶ Любецкий архив графа Милорадовича.– К., 1898.– Вып. 1.– С. 10.

⁴⁷ *Иконников В.* Опыт русской историографии.– Т.1, кн. 2.– С. 1225; *Антонович В.Б.* Моя сповідь : Вибр. іст. та публіцист. твори.– С. 221; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка ХVІІ–ХVІІІ вв.– К., 1890.– С. 110–111.

⁴⁸ Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ , ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66–67.– (Далі – ЦДІАК).

⁴⁹ Акты фамилии Полуботок, 1669–1734. Из архива графа Милорадовича.– Чернигов, 1889.– С. 1.

⁵⁰ *Заруба В.М.* Охочекомонний полковник Ілля Новицький і його архів // Рукописна і книжкова спадщина України.– К., 1993.– Вип. 1.– С.20–38; *Заруба В.М.* Забутий полковник і його архів// Заруба В.М. Студії з історії України.– К., 1995.– С. 57–92.

⁵¹ *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг.– К., 1897.– С. 3.

⁵² *Иконников В.С.* Опыт русской историографии.– Т.1, кн. 2.– С. 1225.

⁵³ *Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // Киев. старина.– 1886.– Т. 16, № 12.– С. 743–746.

⁵⁴ Як приклад див. цікаву публікацію добірки матеріалів судових справ та інших документів, зібраних в одному зшитку: *Астряб М.Г.* Процессы Андрея Марковича (Глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, Войскового поскарбия 1729–1744).– Полтава, 1909.

⁵⁵ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 394, арк. 1; спр. 421, арк. 28–29; Киев.

старина.– Т. 14; 1886.– Т. 15; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии.– Т. 1, кн. 2.– С. 1229; Сулимовский архив.– С. 155–160.

⁵⁶ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киев. старина.– 1883.– Т. 8, № 11.– С. 458–460.

⁵⁷ *Лазаревский А.* Предисловие. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Там же.– 1891.– Т. 33, № 4.– С. 1.

⁵⁸ Киев. старина.– 1891.– Т. 32.– С. 1–76.

⁵⁹ Там же.– 1886.– Т. 15, № 6.– С. I–XII.

⁶⁰ Сулимовский архив.– С. 20.

⁶¹ Киев. старина.– 1887.– Т. 19, № 10.– С. 337.

⁶² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

⁶³ Там само, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

⁶⁴ Там само, арк. 8.

⁶⁵ Там само, спр. 35, арк. 3–3зв.

⁶⁶ Див.: *Щанов Я.Н.* Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича. Описание.– М., 1959.– С. 3–4.

⁶⁷ *Маркович А.* Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) / / Укр. журн.– 1824.– № 19/20.– С. 48–57; № 21.– С. 128–136; *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории.– К., 1855.– Т. 2: Письма к гетману Скоропадскому.

⁶⁸ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. II, № 17605, арк. 17.

⁶⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 3–4зв; ІР НБУВ, ф. VIII, № 533(246), арк. 44зв.

⁷⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 15, арк. 5–6, 8 і далі.

⁷¹ Там само, оп. 1, спр. 37, арк. 20зв.

⁷² Див.: *Соловьев С.М.* История России.– Т. XIV.– М., 1965.– С. 145.

⁷³ *Нос Ст.* Место рождение Семена Паляя // Киев. старина.– 1882.– Т. 1, № 3.– С. 609.

⁷⁴ Киев. старина.– 1901.– Т. 73, № 4.– С. 12–13.

⁷⁵ *Лазаревский А.* Предисловие. Дневник Николая Ханенка (1724–1753) // Киев. старина.– Т. 8, № 3.– С. XIV.

⁷⁶ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив.– С. II; Киев. старина.– 1901.– Т. 73, № 4.– С. 12–13.

⁷⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 51зв.

⁷⁸ *Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // Киев. старина.– 1886.– Т. 16, № 12.– С. 743–746.

⁷⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 1–2, 19–20.

⁸⁰ Там само, арк. 19; спр. 326, арк. 1–2.

⁸¹ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив.– С. III.

⁸² Там само.

⁸³ Киев. старина.– 1882.– Т. 1, № 3.– С. 611.